

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Néprajzi Tanszék

Viga Gyula

A VÁLTOZÓ ÉS A VÁLTOZATLAN
**(A hagyományos gazdálkodás, a paraszti társadalom és kultúra változásának főbb
vonásai a Bodrogközben a 19-20. században)**

PhD értekezés tézisei

témavezető:
Dr. Andrásfalvy Bertalan
egyetemi tanár

Pécs
2004

Előzmények

Témaválasztás, kutatási feladatok

A dolgozat témaválasztását egy előzetes tudományos koncepció indokolta, aminek a jegyében közel másfél évtizede kutatom a karakteres történeti táj, a *Bodrogek* történeti néprajzát. Vizsgálataimmal elsősorban az alábbi kérdésekre keresem a választ. **a.)** A Bodrogek, ill. annak népe valóban olyan elzárt, hagyományos műveltségében archaikus vonásokat konzerváló táj, ill. népcsoport volt-e a 19-20. században, amilyenek a néprajzi kutatások megrajzolták? **b.)** Milyen módon formálta át a 19. század második felében lezajló nagy tájatalakítás, a lecsapolás és a folyószabályozás a Bodrogek területét, s az azt követő gazdasági, társadalmi és kulturális változások egészében a tájatalakítás következményei-e, ill. milyen más tényezők játszottak még abban szerepet. **c.)** Mennyiben változott a magyarországi polgárosulás folyamatában a Bodrogek tradicionális életmódja, társadalma és kultúrája, s milyen tényezők okozták ezeket a változásokat. Melyek a változásokat serkentő, ill. az azok ellenében ható gazdasági, társadalmi tényezők? **d.)** A trianoni országhatárainkon kívül eső, ma Szlovákiához tartozó Felső-Bodrogek falvainak – vagyis egy *határon túli magyar csoport* – életmódja, kultúrája valóban régiesebb-e az anyaországi Bodrogek falvainál, vagy a hasonló jellegű tájak 20. századi műveltségénél? **e.)** A 19. századi változások után megformálódó települések, falucsoportok „tömbösödését” a megelőző állapot adottságai, vagy a változás következtében ható, újabb tényezők okozták?

Disszertációm alapján, ami néhány kitűnő kutató következtetéseit és korábbi tanulmányaim vonatkozó eredményeit is összegzi, a fenti kérdésekre csak részben tudok választ adni, munkám ilyen szempontból nem lezárása vizsgálataimnak, csupán jelenlegi tudásomat, mostani elképzeléseimet tükröző állapot.

Tanulmányom, ahol lehetséges volt, folyamatokat igyekezett ábrázolni, s a hangsúlyokat a változásokra helyezte. Erre természetesen nem mindenütt adódott lehetőség, aminek alapvető oka az, hogy a Bodrogek nagy táj, s félszáz településének kutatása meglehetősen hektikus volt; messze nem elegendők még az eredmények a rendszerelvű, teljességre törekvő értelmezéshez. Ugyanakkor a Bodrogekhez hasonló tájak – Rétköz, Sárrét, Sárköz, Ecsedi-láp, stb. – eddigi kutatása, s az ártéri gazdálkodás modellje láthatóan erőteljesen hatott és hat vidékünk hagyományos életmódjának értelmezésére is. A történeti-néprajzi vizsgálatok egyaránt felszínre hoznak adatokat és összefüggéseket az *ártéri gazdálkodás* – a mindenkori történeti folyamatokat tükröző – szakaszairól, hasonlóan a

termelő gazdálkodás évszázadairól. Ennyiben specifikus a Bodrogek köz hagyományos életmódja, ám a jobbágyfelszabadításig és a vízrendezésekig egészében a magyarországi feudalizmus működése által szabályozott.

Disszertációm szerkezeti vázát három elvi, elméleti tengely alkotja. **a.)** A hagyomány és a változás problematikája, a tradíció és a modernizáció viszonya, különös tekintettel a vizsgált történeti táj parasztságának jobbára 19-20. – olykor 18-20. - századi gazdasági, társadalmi és kulturális változásaira és változataira. **b.)** A táj és a kultúrában élő közösségek viszonya, a táj átalakításának és a hagyományos kultúra történeti szakaszainak összefüggései. *A változó és a változatlan, a változtatható és a változtathatatlan* általános problematikája itt természetesen a történeti táj mikrotérsegeinek korábbi és átalakult változataiban értelmezhető, a *kultúrtáj* állapotváltozásai pedig ugyancsak az egyes csoportok életmódváltozásainak tükrözői. A táj népességének egymást váltó generációi különös, olykor ambivalens viszonyban éltek az őket körülvevő tájjal. Nem egyszerűen elfogadták és kiélték annak adottságait, hanem igyekeztek beavatkozni az őket körülvevő környezet minőségébe: generációik irtották az erdőket, s befolyásolni igyekeztek a vízjárásokat is. Megítélésem szerint, a fokok, csatornák, erek karbantartása elsődlegesen a termőföld valamint a rétek és legelők minőségéért folyt, s nem a vizek hasznáért. A Bodrogek köz esetében 19. század második felének vízrendezései – az egyes mikrorégiók adottságainak megfelelően – szoros kapcsolatban vannak a népességszám növekedésével, a határhasználat és az egész paraszti gazdálkodás részleges átalakulásával, a településhierarchia átrendeződésével. **c.)** A táji kapcsolatok alakulása, rendszerének működése és állapotai. Megítélésem szerint, a külső kapcsolatok – elsősorban a piacok – történetére van felfüggesztve a Bodrogek köz falvainak, parasztságának egész működése és életminősége. A gazdasági kapcsolatok kiteljesedése a táj gazdaságának és modernizációjának meghajtója, elérésük, hozzáférésük esélye az egyes mikrorégiók és települések működésének, népük életminőségének meghatározója. Táji kapcsolatok a kitörés lehetőségei, a felemelkedés esélyei, a változás hordozói. A kapcsolatok résztvevői, s az általuk terjesztett áruk, termékek nem véletlenszerűek: a táj javait és hiányait tükrözik, ill. jelzik a kettő arányainak és szerkezetének mindenkori változását. Ezért szántam meglehetősen nagy teret ennek a témakörnek, a terjedelmes fejezet a disszertáció legerőteljesebb adatbázisát is tartalmazza. Hangsúlyosan vettem fel a közlekedés, elsősorban a vasút szerepét, aminek megléte, elérhetősége, ill. hiánya polarizálja a Bodrogek köz településeinek gazdasági mozgásterét, stratégiáját.

Kutatási eredmények

I. 1. A Bodrogeköz hagyományos míveltségének változásai alapvetően egybeesnek a történeti Magyarország gazdasági, társadalmi, nyelvi-kulturális átalakulásának nagy folyamataival, a helyi adottságok, gazdasági és társadalmi feltételek miatt annak regionális változatai az itt ható tényezők. Az ország török kiűzését követő reorganizációja, a népességnövekedés, a 19. századon végigvonuló mezőgazdasági konjunktúra sehol nem hagyta érintetlenül a parasztok hagyományos munkakultúráját. (A Bodrogeköz nem volt része a török által megszállt területnek.) A termőterület kiterjesztése és a piaci ártermelés mindent átalakított, s lebontotta az elődök örökségét. A táj átalakítása – a jobbágyfelszabadítás jogi aktusával - jellemzően nem oldotta meg a zselléreként vagy törpeparcellával felszabadult, de jure már „polgár” parasztok földéhségét. A 19. század második felének társadalmi változásai a falusi Magyarország, a mezőgazdaságból élők számának kezdődő fogyatkozását is jelentették. Miközben a falusi nincstelenség végzik el a táj átalakításának nagy munkáját, az útépitések és vasútépitések hatalmas feladatát, zömük a vidéki Magyarország társadalmi feszültségeit erősíti. Az északkeleti területek lesznek a kivándorlás legnagyobb kibocsátói, jelentős embervesztést szenved el Zemplén vármegye is. Az időszakos munkások vándorlása, a munkaerő egyenlegnek az új körülmények közötti kiegyenlítődése a magyarországi tájak között újfajta, erőteljes munkaerő vándorlást indukál, ami azonban magába olvasztja még a korábbi munkásvándorlások számos maradványát is. Ez az időszak a spontán migrációk utolsó jelentős korszaka is.

Ha mindezek bodrogeközi megvalósulását vizsgáljuk, akkor megállapítható, hogy a mezőgazdálkodás táji feltételeinek átalakulását a Bodrogeközben is rendkívül ellentmondásos társadalmi folyamat kíséri és követi, ami számos vonatkozásban rányomta a bélyegét magára a hagyományos paraszti kultúra átalakulására is. Nem csupán a jobbágyfelszabadítás jogi aktusa, de az újonnan művelésbe vett területek sem oldottak a bodrogeközi parasztok földéhségén, s a táj népességének igen jelentős része nem kapott esélyt az önálló paraszti gazdálkodásra. Annak ellenére, hogy a Bodrogeköz népessége lassabban nőtt, mint a művelésbe vett területek, a vidék - hasonlóan Zemplén vármegye más részeihez - a kivándorlás egyik legnagyobb kibocsátója maradt. Az életképtelen töredéparcellán élők, ill. zsellérek jelentős része az egyházi és világi nagybirtokokon, ill. a 19-20. század fordulójától a különböző bérlők által használt mezőgazdasági nagyüzemekben kapott időszakos munkát. A 19. század utolsó éveiben a Bodrogeköz területének 43 %-át a nagybirtokok foglalták el, a táj munkaerő egyenlegét nem lehet megvonni az időszakos vándormunkások mozgalmi nélkül. A vándoratók, a summásmunka, a szőlővidékekre való napszámos-vándorlás (Tokaj-Hegyalja, Szőlőske, Kis- és Nagytoronya, Királyhelmecek) csak igen csekély, a

mezőgazdaságon kívüli tevékenységgel egészült ki a 20. század elejéig (slipperfaragás, kőbányászat, kendertörés, stb.). Ezzel együtt, a népesség jelentős része sokféle tevékenységgel igyekezett megkeresni a kenyerét, s a saját földjét művelő kis- és középparaszti réteg műveltségéhez a különböző vándorlások hatására számos új elem is társult. A második világháborút közvetlenül megelőző években, s a háború elején a magyarországi Bodrogek falvaiból is vonzott munkaerőt a németországi summásmunka.

A gazdálkodás modernizációja szempontjából is fontos az amerikai kivándorlók problematikája. Zemplén vármegye korábbi munkaerőmérlegét a 19. század utolsó harmadában alaposan átalakította az Újvilágba áramló kivándorlás. A vármegyéből - jobbra annak felső területeiről - mintegy 50 000 ember vándorolt ki. Többségük zsellér volt, akik korábban az időszakos mezőgazdasági munkásság derékhadát alkották. Távozásukkal munkaerőhiány alakult ki, ami nagy számban hozta Zemplén középső és alsó részeinek uradalmaiba Galícia, a kárpáti peremterületek, nem ritkán a Magyar Alföld munkavállalóit. Az Amerikában munkát vállalók közül számosan hazatértek néhány év után. A szerencsésebbek némi pénzt hoztak, amiből megvehettek egy-egy darabot a korábban áhított földből, módosítva valamelyest falujuk népének birtokstruktúráját. A bodrogekbeliek szerint az amerikaiak kezdték el - kinti minta alapján - a háztetők bádoggal való befedését. Voltak közülük, akik cséplőgépet vásároltak, többen béreltek, s kisvállalkozókként csépeltek a parasztok gabonáját.

A Bodrogekben sem hagyható figyelmen kívül az idegen ajkú vándormunkások szerepe. Bár a *kepés aratás* a bodrogekbeli szegénység számára közönségesen a megélhetés egyik formája – még az 1870-es években is vannak áttelepülő vándormunkások is -, különösen a Felső-Bodrogekben él a ruszin vándoratók emléke. A Felső-Bodrogek falvaiban kimutatható a ruszin szolgálégynek nyoma, akik nem csupán munkát vállaltak, hanem olykor le is telepedtek falvainkban.

2. Az is általános jellemzője a történeti Magyarországnak, hogy jelentős különbség voltak, s azok újra- meg újra formálódtak a történeti nagytájak között, a 19. századtól pedig mindinkább a centrum és a peremterületek között. Az érintkező zónák esetében a peremhelyzet nem jelentett szükségképpen marginális helyzetet, ám a tőkés gazdaság és társadalom kiépülésével egyre nagyobb volt az esélye a peremek marginalizálódásának. A Bodrogek esetében – ez megint nem egyedülálló – az utóbbi különösen erős hangsúlyt kap az első világháborút követő határmegvonások során. A trianoni békediktátum a történeti tájat derékba vágja és két impérium részévé teszi. A bécsi döntés ugyan hét esztendőre 630 négyzetkilométer területet és 45 734 főt visszacsatol Magyarországhoz Zemplén vármegye

középső területén, ám ennek a népességnek csaknem 70 %-a őstermelő volt, 12,7 %-át foglalkoztatta az ipar, 2%-át a közlekedés és 3,2 %-át a kereskedelem. Vagyis, a magyar Felvidék keleti része lényegesen fejletlenebb volt a nyugatinál, beleértve a térkapcsolatok szervezettségét is.

A második világháború után nehezíti a helyzetet, hogy a Felső-Bodrogek falvai elveszítik kárpátaljai piacaikat. Ekkor már nem csupán a természetes észak-déli irányú kereskedelmi utak zárulnak le, s a Kárpát-medence centrumához való intakt kapcsolódás lehetősége vesz el a Felső-Bodrogek települései számára, hanem megszűnik a Kárpátalja vásárainak vonzása is. Megszakadt a Tisza-völgy természetes közvetítő szerepe is a szomszédos nagytájak között. Ez a Felső-Bodrogek településeinek egy részét azért is visszavetette, mert a hagyományos mezőgazdálkodásból előre mutató kitörési pontokat éppen néhány növény termesztésében és ezek Ungvár, Munkács, Csap piacán való értékesítésében vélték megtalálni (korai burgonya, dinnye, káposzta, zöldségfélék, stb.). Ez önmagában is súlyos trauma, amit csak hangsúlyoz a térkapcsolatok – részletesen bemutatott – rendje: valóságos gazdasági vákuumok keletkeznek a határ menti települések egy részén. Ezeket korábban mindenféle kapcsolatok a határ „túloldalához” kötötte, ettől súlytalanná váltak. Jelentős gondot okozott, hogy a Bodrogekben nem jött létre város, a tájak – Tokaj-hegyalja kivételével – hasonló adottságú vidékek veszik körül, ugyanakkor a kifelé mutató kapcsolatok jelentős mértékben az említett, meglehetősen problematikus kapcsolatrendszerre voltak felfüggesztve.

A csehszlovák államban olcsóbb iparcikkek a Felső-Bodrogek népét segítették, a magyarországi oldalon az élelmiszer és az élőállat volt olcsóbb. A két oldal gazdasága között a csempészet nem elhanyagolható tényezőként volt jelen, különösen az 1950-es évek elejéig.

A második világháború után – a lebombázott Tisza-híd miatt - a magyarországi Bodrogek a Tisza túlsópartjával is elveszítette organikus kapcsolatát. Mindezeket a folyamatokat betetőzte – mindkét oldalon – a közös gazdálkodás bevezetése, ami visszavonhatatlanul átfőrmálta a paraszti életmódot, munkakultúrát, a tájhoz való viszony részleteit és a kapcsolatok rendszerét. Vagyis a Bodrogek, legalábbis magyarországi és szlovákiai oldalának is egy része valójában marginális helyzetbe kényszerült, s elveszítette a 19. század második felében megszerzett dinamikáját. Mindez alapvetően visszahatott a gazdaság és a társadalom helyzetére, de a kultúra állapotára is.

3. Akár az egész vidék, akár az egyes települések hagyományos kultúrájának átalakulását, annak meghajtóit és dinamikáját vizsgáljuk (lásd esettanulmány), a ható tényezőknek éppen olyan hierarchikus sora rajzolódik ki, mint amilyen árnyaltan összetett a

műveltség egész struktúrája. Az egyes hatások az életmódban, a kultúrában alapvető, azok egész állapotára kiható változásokat idéznek elő, mások csak annak részleteit formálják, s nem járnak sem strukturális módosulással, sem a társadalom szerkezetének átformálódásával. Ahogyan a paraszti műveltség egyaránt tartalmaz nagy területeket és kiterjedt csoportokat jellemző, általános vonásokat és regionális, ill. lokális elemeket, ugyanolyan módon hierarchizáltak a változtató hatások is. Vannak folyamatosan ható, s lassú változást előidéző tényezők akár a műveltség természeti környezetében is, s vannak gyors folyamatok, amelyeknek tempós lefutásúak a társadalmi, kulturális következményei is. Mindezek együttesen formálják azokat a kistáji változatokat, alakítják ki az egyes települések és falucsoportok jellegét, valójában azonban ugyancsak nem állandó tömböket körvonalaznak. Az egyes csoportok azonossága és különbözősége sokszor jószerével nem is tapintható ki a társadalom és a kultúra kutatásának módszereivel, inkább csak az egyes közösségek önmagukról és másokról formált – egyébként ugyancsak változó – vélekedése utal azok mibenlétére.

Az egészségtelen birtokstruktúra, a faluhatár gyenge megtartó ereje, a kezdetben kényszerből vállalt vándormunka, az időszakos elvándorlás mind olyan tényező, ami bontja a tradicionális paraszti társadalmat és kultúrát. Ezek révén olyan új ismeretek, javak kerülnek a közösség birtokába, amelyek - kisebb-nagyobb területen - segítik a modernizációt, urbanizálódást. Ugyanakkor a paraszti mentalitás, a földéhség konzerválja a hagyományokat: a földhöz jutás vágya, az elődöktől tanult munkaeszközök és technikák jobbra a reprodukciót segítik, s nehezebben változtathatók. A konzervatív *parasztfalvak* működése és kultúrája, az ott élők műveltsége és habitusa a 20. század elejétől egyre inkább elüt a gazdálkodásában, társadalmában tagoltabb településektől. Ennek regionális részletei és a táji tagoltságra gyakorolt hatása további vizsgálatok tárgyát képezi.

II. 1. A gazdálkodás, a társadalom, hasonlóan a paraszti kultúra változásának is döntő állomása a közös gazdálkodás kialakulása. Ez messze nem természetes, s nem organikus fejleménye a paraszti gazdálkodás üzemszerkezetének, s az egész paraszti életmódnak, mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül, mert hozzá foghatóan gyors és mélyreható változást más módon nem tanulmányozhatunk. A kollektivizálást követő folyamatok - éppen a paraszti társadalom rendkívüli differenciáltsága miatt - ellentmondásosak, s „felülről” érkező gazdasági, társadalmi és politikai hatásokkal terhesek. Ebben a vonatkozásban igen sok hasonlóság van a határ két oldalán fekvő bodrogközi falvak történetében: a kollektív gazdálkodás lényegében azonos elveken nyugodott. Ugyanakkor aligha tévedünk, ha úgy véljük, hogy a bodrogközi falvak marginális helyzete, az alternatívák hiánya is hozzájárult a

kollektivizálás viszonylag gyors elfogadásához. Egészében nem vitatható, hogy a kollektív gazdálkodás időszaka modernizálta a bodrogi falvakat, megnyitotta azokat a nagyvilág felé, s felgyorsította a polgárosodás tendenciáit, más kérdés, hogy mindez mennyiben következménye a szövetkezetek és az állami gazdaságok működésének. Egészében természetesen nem lettek jobbak a Bodrogköz táji adottságai és gazdasági térkapcsolatainak rendje sem alakult pozitívan, kezdetben a szövetkezetek is tovább viszik a magángazdálkodás helyi hagyományait. Az állami felvásárlás és kereskedelem azonban sok vonatkozásban leveszi az értékesítés bizonytalanságát és terhét a mezőgazdasági üzemekről, ezzel el is fedve valamelyest a rendszer működésének ellentmondásait. A „szocialista tervgazdálkodás” azonban gyakran figyelmen kívül hagyja a regionális adottságokat, ami megterheli a saját paraszti hagyományait a közösbe magukkal vitt parasztok, társadalmi rétegek viszonyát. A módosabb paraszti réteg a szövetkezetet a bajok forrásaként emlegeti, a földnélküli szegénység könnyebben idomul ahhoz. Gyorsan lebontják az új viszonyok a hagyományos paraszti társadalom szerkezetét, a társadalmi munkamegosztás átalakulása pedig jószerével uniformizálja a települések műveltségi arculatát.

A mikro-vizsgálatok ugyanakkor alkalmasak részben az előzményekből fakadó, részben az új feltételekhez igazodó sajátos vonások megragadására. A magyarországi falvakban intézményesült a szövetkezet mellett a háztáji gazdaság, ami - önálló gazdasági tevékenységként - igen jól jövedelmezett. Rengeteg munkával igaz, de némi készpénzhez jutott a falusi népesség, amiben az egyes települések táji adottságai, termelési hagyományai és - az értékesítésben megjelenő - helyzeti energiái is tükröződtek. Mindezek a települések öröklött esélyegyenlőtlenségét hangsúlyozták. A magyarországi oldalon főleg a jószághízlalás és a zöldség-, gyümölcstermesztés, a vasúthoz közel fekvő szlovákiai falvak számára pedig főleg a zöldségtermesztés a jövedelmező. A csehszlovák állam a mezőgazdasági termelvényeket jó áron vásárolta fel, s szállította az ország északi-északnyugati, hegyesebb vidékeire és a városokba. Nagy felvásárlás zajlott például Perbenyik vasútállomásán, ami a kiscsicsói vagyonszerzésének fő letéteményese volt az 1970-es, 1980-as években.

A két ország szociálpolitikája és az olcsó hitelek mellett, az előzőek is szerepet játszottak abban, hogy az 1960-as évek végén, de főleg az 1970-es években épült az új lakóházak zöme, az 1950-es évektől általánossá váló elektrifikáció korszerűsítette a háztartásokat és a gazdaságokat is. A rádió, a televízió, az 1980-as évek végétől általánosan elterjedő telefonhálózat egészen más dimenziókat ad a műveltség kiterjedésének és szerkezetének is.

A közös gazdálkodás időszaka a társadalmi mobilitás megerősödését is jelenti. Igen sokan elhagyják falvainkat, s megnő az ingázás jelentősége is. (Az 1980-as évek második felében Csehszlovákiában minden harmadik dolgozó a lakóhelyén kívül dolgozott. A Bodroγκöz szlovákiai oldalán jelentős munkaerőt akumulál az ágcsernyői vasúti átrakóhely.) Közében kevés a munkahely, a nagy távolság gyakran végérvényesen kiszakítja a népesség – jobbra fiatal - tagjait a falujából. A falun él, de a faluközösség életében már kevéssé részt vevő, nagyobb jövedelemmel rendelkező, de a falusi infrastruktúra hiányait szenvedő sajátos réteg tovább bontja a tradicionális paraszti társadalmat.

Hasonlóan ellentmondásos hatású az 1989 utáni állapot: a privatizáció nem mindenütt sikeres, a vizsgált falvak tovább viszik öröklött hátrányukat. Kevés a tőke, gond az értékesítés, a modernizációnak ismét komoly gátjai vannak. A munkaerő ma is olcsóbb, mint a korszerű eszközök. Az újjászülető magángazdaságokban jobbra nem is a fiatalok dolgoznak, hanem a közép- és idősebb generáció, s nagyobb részben eleik hagyományos gazdálkodásának elemeit rekonstruálják. Nem véletlen, hogy a szlovákiai oldalon az egyben maradt kistérségi szövetkezetet tartják az „átalakulás” - szinte egyetlen - pozitív példájának.

2. A Bodroγκöz adminisztratív központjai, az uradalmak gazdasági centrumai nem elsősorban központképző funkcióik miatt érdekesek számunkra, hanem annak illusztrálására, hogy jelenlétük miként befolyásolta a hagyományos műveltség arculatát. A trianoni határmódosítás egészében átszabta a közigazgatás szerkezetét, s az új *szolgabírói székhelyek* és a *körjegyzőségek* székhelyei érezhetően előnyt élveztek a polgárosodás, az urbanizáció folyamatában. Mindez éppen úgy belső ellentétekhez, rivalizáláshoz vezetett, mint a második világháború után a *járásai székhelyek* megállapítása, az adminisztráció hálózatának kiépítése, az összevont *termelőszövetkezeti központok*, *közös tanácsú községek központjai*, *körzetesített iskolák székhelyei*, s számos más, lokális centrum kijelölése.

III. 1. Amint a két szomszédos település, Karcsa és Pácin példáját feldolgozó esettanulmány igazolja, számos külső és belső tényező alakítja ki a tradicionalitást, ill. a változás/változtatás készségét. Ma még mindezek sem általánosságban, sem a konkrét területen nem kellő mélységben feltártak. Megítélésem szerint, a közösség belső jellemzőinek, tulajdonságainak vélt vonások is jobbra a külső adottságokra, feltételekre vezethetők vissza, legfeljebb nem könnyen ismerjük fel abban a koherens tényezőket.

Összefüggés látszik a tradicionalizmus és az egyes közösségek identitástudata között is. Ezt számos tényező motiválja. Egyik legfontosabb a kishemesi tudat, ami olykor annak ellenére konzervál hagyományokat és különít el társadalmi rétegeket, hogy a létfeltételekben, az életmódban és a műveltség egészében jószerevel azonos hagyományokat követnek (pl.

Nagygyéres). Mint korábbi vizsgálatunk igazolja, nem csupán a társadalmi viszonyokat, hanem a változások befogadásának készségét is befolyásolhatja az endogámia (pl. Kisgyéres).

Sajátos adottságként, de a hagyományos paraszti műveltség szempontjából sem elhanyagolható tényezőként kell számolnunk a földesúr, a kastély jelenlétével (Pácin, Perbenyik). Ennek csupán egyik összetevője a gazdasági-társadalmi kapcsolat, viszony: a Bodroghöz egészségtelen birtokstruktúrájában persze ez sem elhanyagolható tényező. A táj világi és egyházi földesurai, 20. századi nagy bérlői igen sok családnak és számos cselédnek adtak rendszeres - nehéz munkával megszerzett - kenyeret. Azokban a falvakban azonban, ahol a földesúr - az év hosszabb-rövidebb szakaszában - lakott, a kastély és személyzete, az uraság és családja, a meg-megjelenő vendégek mintaként is hatottak a paraszti társadalomra, s befolyásolták annak kulturális változását, polgárosodását. Miközben a nagybirtok gazdálkodása térségünkben jobbra az olcsó munkaerőn nyugodott, s a parasztlakosok dicsőítőleg emlegetik a földesurat, aki nem vette el a kenyerüket mezőgazdasági gépek üzembe állításával. Az érintkezések más színterén a változások gyorsítójaként formálják a tradicionális paraszti kultúrát a kastély és lakói. A környező parasztfalvak népe azt mondja a földesúri központokról, hogy az ott élők általában „többet láttak”, mint ők: nem csupán papjukat, tanítójukat meg a jegyzőt, hanem másfajta urakat, városi embereket, s megtapasztalhatták azt, hogy van másfajta *illem* is. A ruházkodásra, a viselet alakulására a kastélybeliek közvetlenül is hatottak: az ott dolgozó cselédek is elkülönültek öltözetükben a falubeliektől, s mintaként szolgáltak a többieknek.

A tradícióval szoros összefüggést mutat a tanulás, ill. a fiatal generációk taníttatásának igénye. Könnyebben megragadhatók ennek azon vonatkozásai, amelyek - pl. a két háború között divatos gazdasági iskolák, gazdatanfolyamok, stb. révén - magára a mezőgazdasági termelés technikájára, eszközkészletére hatottak, vagy amelyek, elsősorban nők számára, kiegészítő foglalkozásokat/jövedelmeket népszerűsítettek (csuhéfonás, kosárfonás, stb.). Árnyaltabb problémákat vet fel az iskolázás az identitástudat, az azzal is összefüggő tradíció vonatkozásában. Falvaink idősebb nemzedéke számon tartja, hogy az adott település mennyi tanult embert adott: ki lett orvos, ügyvéd, katonatiszt, esetleg pap, később termelészövetkezeti vezető stb. Igyekeznek erősíteni is ezek kötődését a faluhoz: ez nem csupán az elmúlt évtizedek „kijáró” politikai szisztémájában volt fontos. A közeli oktatási intézmények - s itt elsősorban a sárospataki kollégiumra és a teológiára kell gondolnunk -, kifejezetten erősíteni igyekeztek a diákjaik, hallgatóik kötődését a szülőföldhöz, sőt, igyekeztek körükben megszervezni a lokális hagyomány kutatását.

Nagyban függött a falubeli tanító/tanár személyiségétől, hogy milyen súlyt fektetett a helyi hagyomány megismertetésére és megőrzésére, magára a magyarságtudat kialakítására, aminek formálása sokszor táplálkozott a lokális tradíció elemeiből. De befolyásolta azt a lelkesítő kötődése is a tájhoz, településhez: akár elszármazott volt, akár megismerni akarta a lokális hagyományt, kapcsolatot talált ebben a híveivel. Mind az iskola, mind az istentisztelet alkalmas lehetett különféle műveltségi elemek megtartására, megerősítésére, de újakkal való kicserélésére, leváltására is.

A polgárosodás folyamatában átalakulnak a társadalmi normák, értékek is. Kifejezetten szembevetendő ez például a munkaszeretet, a munkához való viszony vonatkozásában. A munkaközpontú paraszti társadalomban a munkabírás, a produktív hasznosság, az ahhoz szükséges fizikai kondíció és mentális készség előkelő helyet foglalt el az egyén társadalmi helyének kijelölésében.

2. Egészében véve, megállapíthatjuk, hogy a hagyományos paraszti műveltség szerkezetét a – számos külső és belső tényező által vezérelt – gazdasági, társadalmi átalakulás folyamata az elmúlt másfél évszázadban egészében megváltoztatta. A tulajdonlás új formája éppen úgy, mint a modernizáció, az urbanizálódás, eltérő tempóban, s regionálisan is különböző módon hatott a hagyományos kultúrára és társadalomra. A sok összetevőben hasonló, részleteiben azonban eltérő táji-ökológiai adottságok, az azokhoz való alkalmazkodás formái, az összefüggésükben változtatható gazdasági-technikai tapasztalatok, a helyi közösségek öröklött normái és azok átalakulásának módja a 20. századi paraszti műveltség állapotában is lokális változatokat eredményezett. Az egyes települések sok tekintetben hasonló, számos részletében viszont specifikus életmódja, az ott élők eltérő habitusa, az öröklött tudás és annak átalakulása/átalakítása ugyancsak sajátos kulturális arculatú falvakat, ill. falucsoportokat hozott létre. A változás folyamata, annak mikéntje egészében nem ad választ arra, hogy az egyes közösségek miért és miben különböznek egymástól, ugyanakkor ennek vizsgálata, akár a műveltség legapróbb elemeinek szintjéig indokolt. Beleértendő ebbe az egyes falvak egymásról kialakított - jórészt ugyancsak öröklött - vélekedése is, hasonlóan az egyes falvak önképének alakulásához. Ez véleményünk szerint, szorosan összefügg a változás, a polgárosodás fokával és az arra való hajlandósággal is. Annak ellenére, hogy a modernizáció nem elsősorban a közösség hajlamának kérdése, de nem is független attól. Az eltérő adottságok egy része öröklött, s nem változtatható, más részük azonban - éppen a vizsgált Bodroghöz esetében - a 20. századi politikai, gazdasági, társadalmi hatások következménye, s mint ilyen meglehetősen ellentmondásos és esélyegyenlőtlenségeket is teremt. A vizsgált táj népe akkor is örököse ilyen módon elődei

életmódjának, műveltségének, ha azt maga nem vállalja tudatosan. A modernizáció, a polgárosodás folyamata nem számolja fel egészében a tradicionális műveltséget: annak mélyén ott kristályosodik mindaz, amiben az utódok jószerével azonosak alig ismert elődeikkel.

Ha a disszertációban csak mozaikszerűen említett változásokat, a gazdasági, társadalmi, kulturális folyamatok vázlatos rajzát nézzük, akkor is megállapítható, hogy a Bodrogszék egy formálódó, alakuló táj, népének műveltsége a térség népeinek táji változata. Nem értelmezhető sem a magyar népi kultúra archaikus elemeinek gyűjtőmedréként, sem reliktum-területként. A mindenkori kutató felelőssége, hogy ne részleteket ragadjon ki az előző generációk életéből, hanem komplex vizsgálataival, sokoldalú értelmezésével igazolja az elődök mindig teljességre törekvő emberi voltát, megismételhetetlen életük teljességét.

A szerzőnek az értekezés témakörében megjelent publikációi

Hármas határon (Tanulmányok a Bodrogszék változó népi kultúrájáról). Officina Musei 4. Miskolc, 1996. 328 lap

Áruk és emberek mozgása a Felföldön: ökológiai szempontok. *Mohay Tamás* (szerk.): Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára, 107-117. Debrecen, 1992

A szinyéri „nyírók”. Néprajzi Látóhatár I. (1992) 3-4. szám 216-219

A tárkányi Tisza-tertek. Az ártéri gyümölcsösök hasznosításának formáihoz. Ethn. CIV. (1993) 423-434.

Fügedi Mártával: A bodrogszentesi sírkövek és díszítményeik. Ethn. CV. (1994) 129-144.

Falucsúfolók a Felső-Bodrogszékben. Széphalom 6. (1994) 333-348. Sátorlajújhely

A csempészet emlékei a Bodrogszékben. *Ujváry Zoltán* (szerk.): Történeti és néprajzi tanulmányok, 243-247. Debrecen, 1994.

Jegyzetlapok a Bodrogszék vallási néprajzához. Széphalom 7. (1995) 87-100. Sátorlajújhely

A földrajzi és a társadalmi környezet néhány hatása a Felföld és az Alföld gazdasági kapcsolataira. *Frisnyák Sándor* (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. 143-150. Nyíregyháza, 1996.

Ruszin szolgaleányok a Bodrogszékben (Néhány adat az időszakos munkásvándorlások interetnikus vonatkozásaihoz). *Katona Judit – Viga Gyula* (szerk.): Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei, 325-330. Miskolc, 1996.

Tájformáló társadalom (Megjegyzések a kultúra ökológiájához). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXIII-XXXIV. (1996) 271-283. Miskolc

Viszóczky Ilonával: Adalékok a Felső-Bodrogszék vizeinek hasznosításához. Széphalom 9. (1997) 167-174. Sátorlajújhely

*Szászi Ferenc*cel: Adatok a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében lezajló csehszlovák-magyar lakosságcsereéről /1946-1948/. *Szászi Ferenc* (szerk.): Tanulmányok Szabolcs-Szatmár-Bereg és Borsod-Abaúj-Zemplén megyei nemzetközi migráció második világháború utáni történetéből, 125-160. Nyíregyháza, 1998.

A tradíció és a változás néhány jellemzője a Bodroghöz népi műveltségében (Karcsa és Pácin példája). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVIII. (1999) 1127-1155. Miskolc

A hagyomány és a változás néhány kérdése a magyar népi kultúrában. Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve XI. (1999) 59-63. Szolnok

Viszóczy Ilonával: Néhány szempont a paraszti kultúra változásának vizsgálatához (Bodroghözi példák alapján). Széphalom 10. (1999) 431-450. Sátoraljaújhely

Néhány mondat a bodroghözi ruszinokról. *Fábián Miroszláva - Horváth Katalin* (szerk.): Jubileumi kötet Lizanec Péter professzor 70. születésnapjára, 140-144. Ungvár, 2000.

Viszóczy Ilonával: A paraszti gazdálkodás változásai. *Viga Gyula* (szerk.): Kisgéres, 167-208. Dunaszerdahely – Komárom, 2000.

Kisgéres. Hagyomány és változás egy bodroghözi falu népi kultúrájában. (Szlovákul és németül is) *Viga Gyula* (szerk.): Kisgéres, 307-319. Dunaszerdahely – Komárom, 2000.

A Latorca néprajzához. *Barna Gábor* (szerk.): Társadalom, kultúra, természet. Tanulmányok a 60 éves Bellon Tibor tiszteletére, 207-216. Karcag - Szeged – Szolnok, 2001.

A hagyomány és a változás kérdéséről a Bodroghöz népi kultúrája kapcsán. Előadások a Bodroghözről, 76-88. Sárospatak, 2001.

Megjegyzések a paraszti kultúra változásának kérdéséhez. Bodroghözi példák. *Bali János – Jávorka Kata* (szerk.): Merítés. Néprajzi tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére, 75-87. Budapest, 2001.

Viszóczy Ilonával: A hagyomány változása. Néhány szempont és példa a tradíció és a változás kérdéséhez. Tanulmányok Füzes Endre 70. születésnapja alkalmából. Ház és Ember 15. 249-260. Szentendre, 2002.

A tájformáló kultúra korszakai és a kultúrtáj változásai a Bodroghözben. *Keményfi Róbert* (szerk.): A kultúra táji, térbeli változatai. (Tanulmányok a 60 éves Kósa László tiszteletére), 281-289. Néprajzi Látóhatár XI. (2002) 1-4. szám

A gazdaság, társadalom és kultúra változása a Bodroghöz 18-20. századi műveltségében. Fórum. Társadalomtudományi Szemle 2002. 2. szám 111-126. Komárom - Dunaszerdahely

A gazdaság, a társadalom és kultúra változása a Bodroghöz 18-20. századi műveltségében. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLI. (2002) 389-405. Miskolc

A paraszti igaerő és a munkakultúra néhány összefüggése a Bodroghözben. *Viga Gyula – Holló Szilvia – Cs. Schwalm Edit* (szerk.): Vándorutak – múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából, 85-91. Budapest, 2003.